

Jakub Z. Lichański*

Retoryka jak narzędzie badania naszych myśli: czym jest *téchne rhetoriké*?

Zrozumiałem każde słowo w tym zdaniu, ale nie samo zdanie.

Terry Pratchett, *Carpe Jugulum*¹

Wprowadzenie

Motto, którym otworzyłem niniejsze rozważania, dobrze oddaje problem, któremu pragnę poświęcić uwagę. Pewna bezradność, na jaką wskazuje Pratchett, wiąże się z faktem, iż mówimy „na dwu poziomach”. Pierwszy – *stricte* gramatyczny – pozwala rozumieć słowa i ich porządek w zdaniu (jest to poziom *lexis*); drugi – retoryczny – dotyczy już myśli, którą bądź ukrywamy za słowami, bądź chcemy przekazać (jest to poziom *dianoia*)². I tu z reguły zaczynają się kłopoty.

Aby wyjaśnić ich przyczynę, zacznę od zacytowania opinii Immanuela Kanta (1971, A 822 [s. 832]; 1957, A 822/B 850 [s. 566])³:

Uważanie czegoś za prawdę lub podmiotowa ważność sądu ma w stosunku do przekonania (które obowiązuje zarazem przedmiotowo) następujące trzy stopnie: mniemanie (Meinen), wiarę (Glauben) i wiedzę (Wissen). Mniemanie jest uważaniem

* Prof. dr hab., *emeritus*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Polonistyki Stosowanej, Zakład Retoryki i Mediów, e-mail: jakub.z.lichanski@gmail.com

1 Por. T. Pratchett, *Carpe Jugulum*, przeł. P.W. Cholewa, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015, s. 197: Opisana sytuacja nie jest tak śmieszna, na jaką wygląda w pierwszej chwili i wskazuje na różnicę pomiędzy *sensem literalnym* a *sensem alegorycznym* jakiegoś zdania (wystarczy przywołać przykład posłużenia się zwrotami idiomatycznymi).

2 Wyjaśnienie pojęć i koncepcji – patrz dalej.

3 Stosuję dwa typy przypisów, bowiem w dolnych zwracam z reguły uwagę na kwestie, które rozsądziłyby główny tok wywodu i mogłyby uczynić go nie do końca jednoznacznym. Może warto przypomnieć, co pisał na temat retoryki i filozofii Theodor W. Adorno: „Retoryka reprezentuje w filozofii to, co nie może być przemyślane inaczej niż w formie językowej” (por. tenże, *Dialektyka negatywna*, przeł. T. Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1986, s. 86).

[czegoś] za prawdę ze świadomością, że jest ono niewystarczające ani podmiotowo, ani przedmiotowo. Jeżeli to uważanie za prawdę jest tylko podmiotowo wystarczające i uważa się je zarazem za niewystarczające przedmiotowo, to nazywa się wiarą. A wreszcie uważanie za prawdę zarówno podmiotowo, jak przedmiotowo wystarczające nazywa się wiedzą. Subiektywna wystarczalność nazywa się przekonaniem [dla mnie samego], obiektywna – pewnością [dla każdego]⁴.

Innymi słowy – mniemanie (*Meinen*) w rozumieniu Kanta dokładnie wyczerpuje postępowanie argumentacyjne, z jakim mamy do czynienia w *teorii retoryki*. Cały przytoczony *passus* z *Krytyki czystego rozumu* pokazuje, w jaki sposób rozumowania retoryczne przechodzą w rozumowania *stricte* logiczne. Subiektywna wystarczalność Kanta opisuje fakt, iż rozumowanie oparte na przekonaniu (*Überzeugung*) odnosi sukces o tyle, iż przekonuje mnie samego oraz – dodajmy – myślących podobnie. Aby jednak uzyskać pewność – muszę odwołać się do wiedzy.

Clive S. Lewis zwracał uwagę, iż np. treści *stricte* religijne często są „ukryte” za zasłoną „wszystkich właściwych dla poezji lirycznej licencji i zabiegów formalnych, hiperboli i powiązaniach bazujących bardziej na emocjach niż logice”⁵. Problemy te powracały zresztą często w rozważaniach m.in. badaczy retoryki, ale – niespecjalnie wzbudzało to inną refleksję, niż tylko odnotowanie faktu, iż dany twórca, a także filozof itd. posługuje się takimi czy innymi tropami, figurami bądź konstrukcjami kompozycyjnymi, w tym też – toposami⁶.

Na sam koniec zostawiłem wreszcie i to spostrzeżenie Platona, któremu, jak sądzę, wciąż za mało poświęcamy uwagi (PL., *gorg.*, 503B): „Retoryka to praca nad doskonaleniem dusz współobywateli i walka, która zawsze każe mówić to, co naj-

4 Por. Ch. Perelman, *Rhetoriques*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles 1989, s. 67. Perelman cytuje powyższy fragment z dzieła Kanta, ale jego sens po francusku jest nieco inny; dodatkowo pojawia się w tłumaczeniu pojęcie *persuasion*, podczas gdy w oryginale mamy *Überzeugung* ('przekonanie'). Zwracam uwagę, iż w artykule Waltera Mescha problem ten jest omówiony w sposób kompletny – tenże, *Überredung Überzeugung*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. G. Ueding, G. Kalivoda, Band 9: St-Z, Niemeyer, Tübingen 2009, kol. 858–870.

5 C.S. Lewis, *Rozważania o Psalmach*, przeł. A. Motyka, Wydawnictwo Esprit, Kraków 2011, s. 9.

6 Nasuwa się tu zbyt wiele nazwisk, ograniczę się zatem tylko do wskazania studiów, które próbują podsumować jeśli nie cały, to obszerny stan badań tego zagadnienia. Są to m.in.: M. Fumaroli *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne: 1450–1950*, P.U.F., Paris 1999; *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bände 1–12, Niemeyer, De Gruyter, Tübingen 1992–2015; *The Present State of Scholarship in Historical and Contemporary Rhetoric*, ed. W.B. Horner, Columbia, London 1990 (są nowsze wydania!); E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Bände 1–2, Verlag von B.G. Teubner, Leipzig 1898 (są reprinty i tłumaczenia); J.Z. Lichański, *Retoryka od renesansu do współczesności – tradycja i innowacja*, DiG, Warszawa 2000, s. 188–259 (opisany stan badań do r. 2000). Część podsumowań także na łamach takich pisma, jak: „*Rhetorica*”, „*Rhetorik. Ein Jahrbuch*”, „*Forum Artis Rhetoricae*”.

lepsze: wszystko jedno, czy będzie miłe, czy niemiłe słuchaczom”. Platon przypomina tylko, iż retoryka jest nieuchronna w procesie komunikacji, ale i wychowania, i że nigdy jej nie unikniemy – na co zwracał uwagę także w *Fajdroście*, gdy mówił, iż panuje ona zarówno w kręgach publicznych, jak i prywatnych oraz dotyczy wszystkich spraw (PL., *phaed.*, 261A–B).

Postawienie problemu

Problem jest zatem prosty. Jak stwierdził na początku XX wieku Wilhelm Windelband:

[...] Aus Grammatik und Rhetorik sollten die rechten Regeln des Denkens geschöpft werden, und eine vorwiegend sprachliche Bildung mit ihrem ästhetischen Formalismus erklärte es für die Aufgabe des gebildeten Menschen, sachgemäß über die Dinge reden zu können [dzięki gramatyce i retoryce powinniśmy poznać prawidłowe reguły myślenia; a głównie dzięki edukacji językowej z jej estetycznym formalizmem wyjaśniały one [owe reguły], iż zadaniem ludzi wykształconych jest to, aby byli w stanie rozmawiać o [różnych] sprawach w sposób właściwy]⁷.

Zacytowana uwaga pojawia się w momencie, gdy dokonuje się (bądź dokona się w ciągu kilku lat) zasadnicza zmiana w sposobie podejścia m.in. i do języka jako narzędzia **opisywania, ale i interpretowania rzeczywistości**⁸.

⁷ W. Windelband, *Die neuere Philosophie*, w: *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Hrsg. W. Wundt, Teubner Verlag, Leipzig 1909, s. 389 (*Die Kultur der Gegenwart*, t. 1.5).

⁸ *Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis*, w: *Veröffentlichungen des Vereines Ernst Mach*, Hrsg. vom Verein E. Mach, Artur Wolf Verlag, Wien 1929, s. 299–332 i nast.; V. Kraft, *Der Wiener Kreis. Der Ursprung des Neopositivismus. Ein Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*, Springer Verlag, Wien 1990, s. 21–77 i nast.; T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 1: *Teoria językoznawstwa*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lublin–Warszawa 1947; B. Malmberg, *Nowe drogi w językoznawstwie. Przegląd szkół i metod*, przeł. A. Szulc, PWN, Warszawa 1969; *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 1–2, PWN, Warszawa 1988. Wskazać także trzeba na Koło wiedeńskie (*Der Wiener Kreis*), w którego kręgu zainteresowań znalazły się też problemy języka, o czym świadczą studia choćby Rudolfa Carnapa czy Ludwiga Wittgensteina, por. *Wissenschaftliche...*, s. 299–332 i nast.; V. Kraft, dz. cyt. Zapewne powinienem także wskazać na przełomowe prace zarówno Ferdynanda de Saussure’a, jak i Charlesa C. Peirce’a – por. F. de Saussure, *Zamietki po obszczej lingwistyk*, przeł. B.P. Narumov, opr., kom. N.A. Slijusariewa, Izdatel'stvo Progress, Moskwa 1990; poglądy Peirce’a referowane za: M. Bergman, *The Secret of Rendering Signs Effective: the Import of C. S. Peirce's Semiotic Rhetoric*, 2017, <http://www.helsinki.fi/science/commens/papers/renderingsigns.pdf> [dostęp: 20.12.2018] oraz V. Colapietro, *C.S. Peirce's Rhetorical Turn*, „Transactions of the Charles S. Peirce Society” 2007, Vol. 43, No. 1, s. 16–52 (zwracam uwagę, iż dostęp do spuścizny Ch.C. Peirce’a nie jest łatwy, a sama spuścizna jest dopiero sukcesywnie opracowywana i publikowana).

Problem, tak jak go powyżej przedstawiłem, sprowadzić można do następującej hipotezy: **dzięki retoryce możemy nie tylko przygotowywać dowolny tekst, ale i zbadać myśli, które były przyczyną jego powstania.**

Analiza

Aby dowieść powyższej hipotezy, muszę przypomnieć uwagę Wolframa Axa tyżącą podziału każdego wypowiedzenia na dwie sfery: *lexis* i *dianoia*⁹. Pierwsza z nich to niejako „pusta” struktura gramatyczna wypowiedzenia, druga – to myśl, którą „wkładamy” w ową „pustą” strukturę. Jako przykład wezmę inwokację do *Eneidy* Wergilego¹⁰:

Arma virumque canō, Trōiae quī prīmus ab orīs
 Ītaliā, **fātō profugus**, Lāvīniaque vēnit
 lītora, multum ille et terrīs iactātus et altō
 vī superum saevae memorem Iūnōnis ob iram;
 multa quoque et bellō passūs, dum conderet urbem, 5
 inferretque deōs Latīō, genus unde Latīnum,
 Albānique patrēs, atque altae moenia Rōmae.
 Mūsa, mihī causās memorā, quō nūmine laesō,
 quidve dolēns, rēgīna deum tot volvere cāsūs
īnsignem pietāte virum, tot labōrēs 10
 impulerit. Tantaene animīs caelestibus irae [podkr. J.Z.L.]?

Opis i analiza

Warstwa literalna, zwana czasem historyczną, jest, a raczej była dla współczesnych Wergilemu, prawdą. To, że dla nas nie jest, nie ma znaczenia dla badania dzieła; co więcej – także nie ma znaczenia dla analizowanego przeze mnie problemu. Pojawia się zatem problem, gdy przechodzimy do kwestii znaczeń alegoryczno-mistycznych i moralnych. Pierwszy problem, jaki staje przed nami, to zwrot: *fato profugus (losem gnany)*¹¹. Kolejnym będą kwestie epistemologiczne i ontologiczne:

⁹ W. Ax, *Lexis und Logos. Studien zur antiken Grammatik und Rhetorik*, Hrsg. F. Grewing, Stuttgart 2000, s. 54–55 i nast.; J.Z. Lichański, *Filologia – Filozofia – Retoryka. Wprowadzenie do badań (nie tylko) literatury popularnej*, DiG, Warszawa 2017, s. 18–22.

¹⁰ Por. <http://www.thelatinlibrary.com/vergil/aen1.shtml> [dostęp: 27.07.2017]. Ponieważ pełniejsza analiza jest opublikowana gdzie indziej – tu przedstawię tylko pewne konkluzje.

¹¹ Tu pojawia się problem znany z motta. W tłumaczeniu angielskim w edycji Loeba pojawia się zwrot: *exiled by fate*, por. https://www.loebclassics.com/view/virgil-aeneid/1916/pb_LCLO63.263.xml [dostęp: 28.07.2018]. Czy zatem Eneasza jest *wygnańcem* (z woli Losu), czy *Los go wygnał*, przeznaczył mu *tułaczkę*? Pytanie jest zasadne, por. J. Henry, *Aeneidea*, Vol. 1, London 1873, s. 123–130 (repr. G. Olms Vlg., 1969). Autor zwraca uwagę, iż konstrukcja gramatyczna w języku łacińskim dopuszcza oba wskazane odczytania. Ten sposób odczytania odnajdujemy

pierwsze tyczą *prób zesłanych na męża prawego*¹², drugie – gniewu bogów, a raczej *czy bogom przystoi gniew*.

Czy jednak głębokie treści teologiczne i filozoficzne dają się przełożyć na obrazy? Czy tylko poprzez **skojarzenia**, poprzez **wtórne systemy modelujące**, czy ja-koś inaczej? Zwracam uwagę, iż treści niefabularne, *resp.* abstrakcyjne, gdy je prze-kształcimy na obrazy, uzyskają – niestety – dodatkowe znaczenia. I owe znaczenia mogą absolutnie nie wiązać się z treściami, jakie pragniemy przekazać¹³.

Ostrzegał nas już Roman Ingarden¹⁴:

[...] **wartości** mają być „subiektywne” w tym sensie, że **rzeczywiście nie przysłu-gują** przedmiotom różnego rodzaju (rzeczom, **dzielom sztuki**, ludziom sposobom postępowania, np. aktom moralnym, twórcom logicznym, np. teoriom), **lecz są je-dynie pewnymi iluzjami czy fikcjami poszczególnych ludzi, którzy je przypisują z wielorakich względów rozmaitym przedmiotom, tak że powstaje pozór, jakoby im rzeczywiście przysługiwały** [podkr. J.Z.L.]¹⁵.

w arcydziele Hermanna Brocha *Der Tod des Vergil (Śmierć Wergilego)*. Pisarz powiada: „Gnany i losem pędzony, sam sobie nim [przewodnikiem] zostać nie mogłem, nie wspominając o drugich. Ale gdziekolwiek cię gnało, zawsze wskazywał drogę” (tenże, *Śmierć Wergilego*, przeł. M. Kurek-ka, W. Wirpsza, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1993, s. 338). W wersji oryginalnej brzmi to mocniej: „Getrieben und schicksalgetrieben, war ich mir selber kaum Führer, geschwiege für andere. Wohin's dich auch immer getrieben, immer war's Weg, den du wieset” (tenże, *Der Tod des Vergil*, DTV, München 1965, s. 253).

- 12 Przypomina się problem, który pojawia się wraz z *Księgą Hioba*. Nie jest to zatem tylko pyta-nie, jakie stawia Wergiliusz, ale jest to jakiś poważniejszy problem.
- 13 Innymi słowy – na etapie *inventio* wiemy, że chcemy owe treści wyrazić w dziele, ale na etapie *elocutio* musimy znaleźć ekwiwalenty słowne, które nieuchronnie mogą zmienić znaczenie tekstu np. poprzez posłużenie się tropami i figurami, a te na pewno będą trochę inaczej od-czytane przez każdego z odbiorców, por. uwagę w przyp. 11 i 12.
- 14 W toku dyskusji zwrócono mi uwagę, iż Roman Ingarden zakładać miał obiektywny (=nie-su-biektywny) charakter wartości; jednak, jak pisał i sam filozof, i badacze jego myśli, „[...] wartość [...] jest to pewna kwalifikacja jakościowa przedmiotu [...]”. Wartości estetyczne ujawniają się jako pewne kwalifikacje przedmiotów estetycznych, będących konkretyzacjami dzieł sztuki, doko-nującymi się w odpowiednich aktach percepcji [...]. Wartości moralne również są zdeterminowa-ne jakościowo, reprezentują one jednak całkiem odmienny typ wartości; też są niesamodzielne, ale wymagają innego nosiciela. Jest nim człowiek jako podmiot świadomy” (J. Makota, *Warto-ści estetyczne a wartości moralne w filozofii Romana Ingardena*, „Etyka” 1988, nr 22, s. 184–185). W dalszych rozważaniach autorka podkreśla, iż ontologiczny i epistemologiczny status wartości w filozofii Ingardena jest niejasny, bowiem sam filozof „[...] napomknął, że trzeba szukać jakiegoś pośredniego sposobu istnienia [wartości] (między istnieniem realnym a czysto intencjonalnym)” (por. tamże, s. 191).
- 15 R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2017, s. 106.

Ingarden wskazuje na problem, który z reguły jest przemilczany. Mianowicie jaki jest charakter wartości, które przysługują dziełom sztuki? Jednak najpierw trzeba postawić pytanie daleko istotniejsze: czy w ogóle dziełu sztuki przysługują jakiekolwiek wartości *per se*? Czy nie jest raczej tak, jak powiada cytowany filozof, iż wartości te są *subiektywne*, bowiem pojawiają się w procesie odbioru?¹⁶ Częściowo problem ten rozwiewa Henryk Elzenberg, gdy zwraca uwagę, iż „[...] obraz – pod pewnymi warunkami – pozwala jakoś doskonale konkretną określić albo w sposób zupełnie dorównany, albo z większą aproksymacją niż termin”¹⁷. Polski filozof niezwykle celnie wskazał na sposób, w jaki twórca wiąże treści abstrakcyjne, filozoficzne z problemami właśnie *stricte* językowymi. Oczywiście trzeba wtedy opisać sposób „zrobienia” obrazu literackiego; jest to jednak względnie proste, bowiem m.in. pomocą będzie opis sfery elokucyjnej dzieła sztuki literackiej, w tym m.in. tropów, figur, stylu i jego harmonii. Można też ewentualnie sięgnąć do studium Walentina A. Zarickiego, który chyba najpełniej omówił problematykę obrazu literackiego¹⁸. Generalna teza badacza jest taka, iż **znaczenie obrazu literackiego** niejako „narasta” bądź „ulega nieustannej przemianie” w procesie lektury, gdy otrzymujemy nowe informacje¹⁹.

Zważywszy, iż jeśli elementem dominującym jest jakakolwiek forma graficzna (rozumieć to pojęcie szeroko, obejmując i fotografię, i „ruchome obrazki”²⁰), wtedy pojawiają się – poza wskazanym i przez Ingardena, i Elzenberga czy Zarickiego – jeszcze inne bodźce. Najogólniej określiłbym je mianem asocjacji; te zaś z kolei przynależą do **indywidualnych decyzji odbiorcy**²¹.

W procesie odbioru zatem pojawia się – co jest wnioskiem trywialnym – silne uzależnienie **rozumienia treści przekazu** od nie tylko **indywidualnych decyzji odbiorcy**, ale **od jego kompetencji**. Tu warto przywołać Jurija M. Łotmana, który zwraca uwagę na kwestię, czy i jak odbiorca „odkoduje” znaczenia przekazu²².

16 Interesująco kwestie ukazuje Max Scheller, gdy mówi o tworzeniu „fałszywej rzeczywistości” m.in. dlatego, iż subiektywne postrzeganie/przeżywanie rzeczywistości przedstawiamy jako obiektywny teżże rzeczywistości opis, por. M. Scheller, *Resentyment a moralność*, przeł. J. Garewicz, PWN, Warszawa 1977, s. 81 i nast.; także J. Tischner, *Etyka a historia. Wykłady*, przedmowa, oprac. D. Kot, Instytut J. Tischnera, Kraków 2008, s. 469–470, 479.

17 H. Elzenberg, *Pisma estetyczne*, oprac. i wstęp L. Hostyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 130.

18 W.A. Zaricki, *Obraz jako informacja*, przeł. L. Suchanek, „Pamiętnik Literacki” 1969, R. 60, z. 1, s. 257–278.

19 Jak sądzę, można tę sugestię rozszerzyć na dowolne dzieło sztuki, *resp.* tekst kultury, ale jest to wyłącznie sugestia i problem ten warto by albo sfalsyfikować, albo potwierdzić.

20 Pojęcie Terry’ego Pratchetta.

21 S. Skwarczyńska, *Językowa teoria asocjacji w zastosowaniu do badań literackich*. w: *teżże, Studia i szkice literackie*, IW PAX, Warszawa 1953, s. 303–333.

22 J.M. Łotman, *Struktura chudożestvennogo teksta*, Moskwa 1970 (tłumaczenie pol. *Struktura tekstu artystycznego*, przeł. A. Tanalska, PIW, Warszawa 1984); *tenże, Uniwersum umysłu. Semio-*

Czas wreszcie postawić pytania związane z **retoryką** jako narzędziem badań. Pomocą nam będą studia Sonji K. Foss, a szczególnie jej zwięzłe studium z 1989 roku. Jak wyjaśnia autorka:

[...] celem jest nauczanie studentów myśleć retorycznie – czyli zadawać pytania o naturę oraz funkcję symboli. Kurs jest oparty na trzech podstawowych pytaniach, które studenci/krytycy powinni zadać: „Jaki jest związek pomiędzy retoryką a jej kontekstem?”, „Jak przesłanie buduje konkretną rzeczywistość dla audytorium i mówcy?” oraz „Co retoryka sugeruje na temat mówcy?”²³.

Jak wskazuje dalej Foss: „[...] pytania zadawane są w celu tworzenia wiedzy o procesie retorycznym: «[b]adanie i ocena retorycznych aktów i artefaktów w celu zrozumienia procesów retorycznych»”²⁴. Innymi słowy, przedmiotem analizy jest i sam akt retoryczny, i artefakty (mogą nim być teksty literackie, wystąpienia publiczne, reklamy, filmy, architektura, pomniki itp): ogólnie – jak pisał przypominany wcześniej Burke – symbole, którymi się posługujemy w naszym życiu.

Przejdę teraz do opisu metody, jaką proponuje Sonja K. Foss:

Pierwsze pytanie podkreśla kontekst albo środowisko, które zrodziło retoryczny artefakt: „Jaki jest związek pomiędzy retoryką a kontekstem?”. Związkiem pomiędzy retorycznym artefaktem a jego kontekstem jest oczywiście przedmiot debaty, wokół którego koncentruje się komunikacja. Niektórzy krytycy wierzą, że konteksty albo sytuacje przesuwają problemy stricte retoryczne bardziej do kwestii egzystencjalnych, podczas gdy inni uważają, że sytuacja i to, jak jest definiowana zależy od punktów widzenia, które reprezentują osoby zaangażowane w debatę. Stanowisko pośrednie orzeka, iż sytuacja nie wpływa bez reszty na zachowania mówcy, ale – z drugiej strony – retor nie ma (w toku debaty) na tyle swobody, aby dowolnie wpływał na sytuację (bądź ją nawet stwarzał)²⁵.

Przedmiotem, który zatem winniśmy najpierw określić, jest kontekst lub raczej – okoliczności – w jakim/jakich pojawia się wypowiedź retoryczna bądź który/które wpływają na przedmiot debaty. Ten przedmiot – dokładnie podany – jest centrum procesu komunikacji.

tyczna teoria kultury, przeł. B. Żytko, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008). Pomijam problem, iż twórca/twórcy filmu/gry/komiksu mogą „przekonywać przekonanych”; dla pozostałych odbiorców intencje twórcy/twórców mogą być nieczytelne. Co prawda, odbiór filmów Ingmara Bergmana (np. *Tam, gdzie rosną poziomki* czy *Siódma pieczęć*) do pewnego stopnia zaprzecza powiedzianemu; traktowałbym to jednak jak wyjątek potwierdzający regułę.

²³ S.K. Foss, *Rhetorical Criticism: Exploration and Practice*, Waveland Press, Prospect Heights IL. 1989, s. 191–196.

²⁴ Por. tamże, s. 5.

²⁵ Tamże, s. 92.

W tym konkretnym przykładzie wpływ autora na to, co przedstawia, jest i nie jest niewielki. Jest, bowiem to autor stawia nam pytania filozoficzne i teologiczne; nie jest, bowiem faktycznie los Eneasza nie był do pozazdrosczenia – stracił ojczyznę, tułał się po morzu, spotkał kobietę, którą pokochał, lub tak mu się zdawało, wreszcie – musiał znów porzucić pozorną stabilizację, aby nadal szukać nowej ojczyzny. Zwracam uwagę, iż opisywana sytuacja zakłada, iż na los człowieka wpływ bogów jest oczywisty i nie jest przedmiotem do dyskusji; co więcej – to bogowie wyznaczają nam kierunek naszego życia – czy chcemy tego, czy nie, por. *Si qua fata sinant [...] sic volvere Parcas* (VERG., A., I.22, 26). Ale jak to **pokazać**? Zbyt jesteśmy zeświecczeni, aby po prostu przyjąć tę sugestię, jako sąd oczywisty i prawdziwy!

Ważne jest drugie pytanie:

Drugim pytaniem pojawiającym się w kursie jest: „Jak wiadomość jest skonstruowana w konkretnej rzeczywistości dla audytorium i retora”? W tym wypadku krytycy skupiają się głównie na samej wiadomości i na tym, co się dzieje w jej zasięgu, bowiem wywołuje ona specyficzny sposób postrzegania świata przez tych, którzy są zaangażowani w proces tworzenia i przekazywania tejże wiadomości²⁶.

Foss zwraca uwagę na istotny problem, jakim staje się **wpływ wywierany przez wypowiedź na sposób postrzegania i interpretowania świata** i przez mówcę, i przez audytorium. Uwaga Platona, iż Homer jest wychowawcą Helady, jest tego świetnym przykładem, wynika z niej bowiem, iż niejako przez dzieła Homera dokonujemy porządkowania świata oraz określamy nasze w nim miejsce²⁷.

Jest to wynikiem pewnej oczywistości, na którą zwracał uwagę Burke, gdy mówił o związku pomiędzy znaczeniem np. słów i/a perswazją.

Wreszcie – trzecie pytanie:

W niektórych przypadkach, krytycy zainteresowani są głównie cechami własnymi artefaktu lub artefaktem jako wyrazem ekspresji mówcy. Takie skupienie się na mówcy jest dyktowane pytaniem: „Co artefakt retoryczny mówi o retorze?”. Krytyk, który jest zainteresowany artefaktem jako odbiciem poglądów jego twórcy

26 Tamże, s. 192.

27 Z taką też sytuacją mamy do czynienia i w opisywanym przykładzie. Wergili odwołuje się do powszechnego w jego czasach sposobu postrzegania oraz interpretowania rzeczywistości. Zarazem – pytania, które postawił poeta, nie są „ozdobą”; to, zapewne, pytania, jakie stawiali sobie i zwykli Rzymianie. Skoro jestem pobożny itd., to dlaczego bogowie zsyłają na mnie tak ciężkie doświadczenia? Interesującą próbę odpowiedzi (z perspektywy wierzącego rzymianina), na nieco inaczej postawione pytanie, dał Steven Saylor m.in. w powieści *Gniew Furii*.

z reguły stara się odkryć, jak retorzy/autorzy postrzegają i jak interpretują świat, jakie jest ich życie wewnętrzne oraz jak ich punkt widzenia motywuje ich do takich a nie innych działań. Symbole retoryczne dostarczają wskazówek, aby móc odpowiedzieć na te pytania²⁸.

Kwestia ta jest niezwykle istotna, a znakomitym przykładem takiej analizy jest słynna analiza *Mein Kampf*, jakiej dokonał wspominany Burke²⁹. Taka analiza pozwala ukazać, a raczej odkryć prawdziwe intencje mówcy, który nawet w pozornie obiektywnej wypowiedzi zawiera jednak jakieś swoje mniej czy bardziej ukryte idee, które pragnie przekazać audytorium. A zatem – czy Wergili jakoś się „przedstawia” w cytowanym fragmencie? Tak, bowiem staje się on wieszczem – zgodnie z sugestią, jaką przedstawił Horacy w pieśni III.1 (*Odi profanum vulgus*), a wcześniej Platon w *Obronie Sokratesa*, gdy sugerował, iż „czasem w poetów bóg wstępuje” (PL., *Apol. Socr.*, 22C). Pytania, jakie pojawiają się w *Inwokacji* sugerują, iż epos będzie zawierał i odpowiedzi na te pytania; ponieważ pozostał nieukończony, pytania te pozostają dla nas bez jednoznacznych odpowiedzi.

Jednak czy wskazany przykład, może raczej: przykłady wskazały nam drogę do rozwiązania postawionej w tytule hipotezy? Jak sądzę – tak. Oto wcześniejsze uwagi, ale głównie i postępowania, jakie wskazuje krytyka retoryczna pozwalają nam „przeniknąć za zasłonę słów”³⁰.

Problemem, który właśnie teoria retoryki próbuje rozwiązać, jest „przekład” myśli na słowa, na konstrukcje składniowe, na tropy i figury, toposy, kompozycję całości. Lektura książki piątej Kwintyliana pokazuje, jak ów „przekład” następuje (QUINT., V, *passim*)³¹. Jednak warto „czytać” Kwintyliana Lewisem i Łotmanem³²; uzyskamy wtedy odpowiedź na postawioną w tytule hipotezę. Oto owa myśl (*dianoia*), którą twórca „wkłada” w „puste” struktury gramatyczne przygotowywanej wypowiedzi jest zawsze determinowana przez te elementy, na które wskazali i Łotman, i Lewis (i bardzo wielu innych, choćby np. R.E. Curtius)

²⁸ Tamże, s. 194.

²⁹ Por. K. Burke, *Retoryka Mein Kampf*, w: *Nowa Krytyka. Antologia*, wyb. H. Krzeczkowski, przeł. M. Szpakowska, PIW, Warszawa 1983, s. 344–377 (jest to rozdział z książki Burke’a, *The Philosophy of Literary Form*, The University of California Press, Berkeley et al. 1973, s. 191–220).

³⁰ Bardzo podobnie na te kwestie patrzył i Kenneth Burke, ale, jak sądzę, aż tak kategoriycznych wniosków nie formułował, por. K. Burke, *Lexicon Rhetoricae*, w: *Critiques and Essays in Criticism, 1920–1948*, selected by R.W. Stallmann, New York 1949, s. 234–240 (tłumaczenie pol. w: *Teoria badań literackich za granicą*, oprac. S. Skwarczyńska, t. 2, cz. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981, s. 606–627).

³¹ S. Śnieżewski, *Terminologia retoryczna w Institutio Oratoria Kwintyliana*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014, s. 113–147.

³² J.M. Łotman, *Struktura...*; tenże, *Uniwersum umysłu...*; C.S. Lewis, *Rozważania o...*

w swych studiach. Analiza retoryczna wypowiedzi pozwala ukazać owe determinanty; częściowo starałem się to zrobić i w studium poświęconym *Niobe* Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego, i w tomie *Filologia – Filozofia – Retoryka*³³.

Wnioski i dyskusja

Wnioski są oczywiste (zamykają poprzedni rozdział niniejszych rozważań), czy jednak naprawdę hipoteza została udowodniona? Mógłbym się próbować wymknąć odpowiedzi, wskazując choćby na szczegółowe studia zbliżonych problemów, jakie znajdziemy w pracach m.in. Barbary Bogolebskiej³⁴. Jednak nie byłaby to pełna odpowiedź, bowiem wskazane studia potwierdzają tylko trafność stosowania narzędzi retorycznych do analizy różnorodnych wypowiedzi, w tym – artystycznych. Na postawione pytanie nie odpowiadają, bo nie takie zadania stawiała sobie Badaczka.

Przy pomocy właśnie teorii retoryki dokonujemy **ukształtowania w wypowiedzi – przy pomocy narzędzi retoryki – tegoż obrazu**. Jednak operacja ta jest „odwracalna”. Mówca czy ogólniej: twórca dowolnego tekstu nie ukryje swych intencji; może szalenie utrudnić ich odczytanie (że przywołam dość „wyświechtany” przykład Jamesa Joyce’a *Finnegan’s Wake*), ale – o ile tylko znamy system językowy, w którym tekst jest zapisany oraz kody kultury³⁵ – intencja tekstu da się zawsze odczytać. Dziś zresztą mamy o tyle łatwiej, iż sporo wiemy o oczekiwaniach odbiorcy, o sposobach postrzegania przez niego świata, o konwencjach zarówno tworzenia, jak i odbioru tekstów itd.

Konkluzja jest jasna: retoryka daje nam narzędzia nie tylko do tworzenia oraz analizy tekstów, ale i do opisu myśli, które legły u podstaw owych tekstów. *De facto*, jeśli poprawnie odczytamy uwagi Arystotelesa i Kwintyliana, a też studium Leonharda von Spengla, to powyższy wniosek okaże się oczywisty (ARIST., *rhet.*,

33 J.Z. Lichański, „*Niobe*” Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego: „*Ty jesteś moja światłość świata...*”, Universitas, Kraków 2015; tenże, *Filologia*....

34 B. Bogolebska, *Studia o stylistyce i retoryce*, Studio Graf, Zgierz 2001; też, *Od tradycji do nowatorstwa, od transgresji do adaptacji na wybranych przykładach literackich i publicystycznych*, Primum Verbum, Łódź 2013; też, *Retoryka, genologia i stylistyka tekstów literackich i dziennikarskich*, Primum Verbum, Łódź 2015. Por. także „*Forum Artis Rhetoricae*” 2015, 3(42), s. 53–61, gdzie podana jest pełna bibliografia prac pani Profesor.

35 Zastrzeżenie to czynię, aby nie narazić się na zarzut, iż teksty zapisane w piśmie linearnym A obalają mój wywód; zarazem wskazuję studium poświęcone odczytywaniu hieroglifów, w którym autor pokazuje, iż właśnie Champolion odczytał hieroglify, bowiem poza „czytaniem” znaków języka, „czytał” kulturę, w której język ten funkcjonował, por. D. Meyerson, *Tajemnica hieroglifów. Champollion, Napoleon i odczytanie Kamienia z Rosetty*, przeł. M. Witkowska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015.

I.1354a1-3; 1355b26-27; QUINT., V.10.54)³⁶. Warto jednak dodać i takie spostrzeżenie Arystotelesa z *Etyki Nikomachejskiej* (ARIST., *eth.nic.*, I.3.1094b23-30):

W ten sposób należy też oceniać wszelkie wywody: jest bowiem cechą człowieka wykształconego żądać w każdej dziedzinie ścisłości w tej mierze, w jakiej na to pozwala natura przedmiotu; bo na jedno niemal wychodzi przyjmowanie od matematyka wywodów, które posiadają charakter prawdopodobieństwa, i żądanie ścisłych dowodów od mówcy przemawiającego na zgromadzeniu ludowym.

Zatem – u podstaw postawy mówcy, *resp.* autora musi leżeć etyka. Bez niej nasza myśl (a w konsekwencji nasza mowa) nie będą miały większej wartości; będą tylko *rzucaniem plew* i obrazą bogów.

Źródła

- ARIST., *eth.nic.* – Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przeł. D. Gromska, PWN, Warszawa 1955 (także: Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007).
- ARIST., *rhet.* – Arystoteles, *Retoryka*, przeł., opr. H Podbielski, PWN, Warszawa 1988.
- Kant 1957 – Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, przeł., wstęp, przypisy R. Ingarden, t. 2, PWN, Warszawa.
- Kant 1971 – Kant I., *Kritik der reinen Vernunft*, Hrsg. R. Schmidt, *Sachregister Theodor Valentiner*, Reclam Verlag., wyd. 4 wg wyd. z 1930 roku, Leipzig.
- PL., *apol. Socr.* – Platon, *Obrona Sokratesa*, przeł. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1956.
- PL., *gorg.* – Platon, *Gorgiasz*, przeł. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.
- PL., *phaed.* – Platon, *Fajdros*, przeł. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.
- QUINT. – Quintilianus, Marcus Fabius, *Institutione Oratoriae*, ed. L. Radermacher, t. 1–2, Teubner Verlag, Lipsiae (tłum. pol.: Kwintylian, *Kształcenie mówcy* (ks. I, II, XII), przeł. M. Brożek, Ossolineum, Wrocław; Kwintylian, *Kształcenie mówcy*, przeł. S. Śnieżewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2012).
- VERG., A. – Wergili, *Eneida*, ks. 1 (wyd. dowolne).

³⁶ L. von Spengel, *Die Definiton und Eintheilung der Rhetorik bei der Alten*, „Rheinisches Museum für klassische Philologie” 1863, t. 18, s. 481–526.

Bibliografia

- Adorno T.W., *Dialektyka negatywna*, przeł. T. Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1986.
- Ax W., *Lexis und Logos. Studien zur antiken Grammatik und Rhetorik*, Hrsg. F. Grewing, Stuttgart 2000.
- Bogołębska B., *Od tradycji do nowatorstwa, od transgresji do adaptacji na wybranych przykładach literackich i publicystycznych*, Primum Verbum, Łódź 2013.
- Bogołębska B., *Retoryka, genologia i stylistyka tekstów literackich i dziennikarskich*, Primum Verbum, Łódź 2015.
- Bogołębska B., *Studia o stylistyce i retoryce*, Studio Graf, Zgierz 2001.
- Broch H., *Der Tod des Vergil*, DTV, München 1965.
- Broch H., *Śmierć Wergilego*, przeł. M. Kurecka, W. Wirpsza, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1993.
- Burke K., *Lexicon Rhetoricae*, w: *Critiques and Essays in Criticism, 1920–1948*, selected by R.W. Stallmann, New York 1949, s. 234–240 (tłum. pol. w: *Teoria badań literackich za granicą*, oprac. S. Skwarczyńska, t. 2, cz. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981, s. 606–627).
- Burke K., *Retoryka Mein Kampf*, w: *Nowa Krytyka. Antologia*, wyb. H. Krzeczkowski, przeł. M. Szpakowska, PIW, Warszawa 1983, s. 344–377 (jest to rozdział z książki Burke’a, *The Philosophy of Literary Form*, The University of California Press, Berkeley et al. 1973, s. 191–220).
- Colapietro V., *C.S. Peirce’s Rhetorical Turn*, „Transactions of the Charles S. Peirce Society” 2007, Vol. 43, No. 1, s. 16–52.
- Elzenberg H., *Pisma estetyczne*, oprac. i wstęp L. Hostyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999.
- „Forum Artis Rhetoricae” 2015, 3(42).
- Foss S.K., *Rhetorical Criticism: Exploration and Practice*, Waveland Press, Prospect Heights IL. 1989.
- Fumaroli M., *Histoire de la rhétorique dans l’Europe moderne: 1450–1950*, P.U.F., Paris 1999.
- Henry J., *Aeneidea*, Vol. 1, London 1873 (repr. G. Olms Vlg., 1969).
- Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bände 1–12, Niemeyer, De Gruyter, Tübingen 1992–2015.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2017.
- Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 1–2, PWN, Warszawa 1988.
- Kraft V., *Der Wiener Kreis. Der Ursprung des Neopositivismus. Ein Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*, Springer Verlag, Wien 1990.
- Lewis C.S., *Rozważania o Psalmach*, przeł. A. Motyka, Wydawnictwo Esprit, Kraków 2011.

- Lichański J.Z., *Filologia – Filozofia – Retoryka. Wprowadzenie do badań (nie tylko) literatury popularnej*, DiG, Warszawa 2017.
- Lichański J.Z., „Niobe” Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego: „Ty jesteś moja światłość świata...”, Universitas, Kraków 2015.
- Lichański J.Z., *Retoryka od renesansu do współczesności – tradycja i innowacja*, DiG, Warszawa 2000.
- Łotman J.M., *Struktura chudożestvennogo teksta*, Moskwa 1970 (tłum. pol. *Struktura tekstu artystycznego*, przeł. A. Tanalska, PIW, Warszawa 1984).
- Łotman J.M., *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. B. Żyłko, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008.
- Makota J., *Wartości estetyczne a wartości moralne w filozofii Romana Ingardena*, „Etyka” 1988, nr 22, s. 183–194.
- Malmberg B., *Nowe drogi w językoznawstwie. Przegląd szkół i metod*, przeł. A. Szulc, PWN, Warszawa 1969.
- Mesch W., *Überredung Überzeugung*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. G. Ueding, G. Kalivoda, Band 9: St–Z, Niemeyer, Tübingen 2009, kol. 58–870.
- Meyerson D., *Tajemnica hieroglifów. Champollion, Napoleon i odczytanie Kamienia z Rosetty*, przeł. M. Witkowska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015.
- Milewski T., *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. 1: *Teoria językoznawstwa*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lublin–Warszawa 1947.
- Norden E., *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Bände 1–2, Verlag von B.G. Teubner, Leipzig 1898.
- Perelman Ch., *Rhetoriques*, Éditions de l’Université de Bruxelles, Bruxelles 1989.
- Pratchett T., *Carpe Jugulum*, przeł. P.W. Cholewa, Prószyński i S-ka, Warszawa 2015.
- The Present State of Scholarship in Historical and Contemporary Rhetoric*, ed. W.B. Horner, Columbia, London 1990.
- Saussure F. de, *Zamietki po obszczej lingwistike*, przeł. B.P. Narumov, opr., kom. N.A. Sljusariewa, Izdatel’stvo Progress, Moskva 1990.
- Scheller M., *Resentymment a moralność*, przeł. J. Garewicz, PWN, Warszawa 1977.
- Skwarczyńska S., *Językowa teoria asocjacji w zastosowaniu do badań literackich*.
- Spengel L. von, *Die Defnition und Eintheilung der Rhetorik bei der Alten*, „Rheinisches Museum für klassische Philologie” 1863, t. 18, s. 481–526. w: tejże, *Studia i szkice literackie*, IW PAX, Warszawa 1953, s. 303–333.
- Śnieżewski S., *Terminologia retoryczna w Institutio Oratoria Kwintyliana*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014.
- Tischner J., *Etyka a historia. Wykłady, przedmowa*, opr. D. Kot, Instytut J. Tischnera, Kraków 2008.
- Windelband W., *Die neuere Philosophie*, w: *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Hrsg. W. Wundt, Teubner Verlag, Leipzig 1909, s. 382–541.

Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis, w: *Veröffentlichungen des Vereines Ernst Mach*, Hrsg. vom Verein E. Mach, Artur Wolf Verlag, Wien 1929, s. 299–332.
 Zariecki W.A., *Obraz jako informacja*, przeł. L. Suchanek, „Pamiętnik Literacki” 1969, R. 60, z. 1, s. 34–56.

Netografia

Bergman M., *The Secret of Rendering Signs Effective: the Import of C. S. Peirce's Semiotic Rhetoric*, 2017, <http://www.helsinki.fi/science/commens/papers/renderingsigns.pdf> [dostęp: 20.12.2018].

<http://www.thelatinlibrary.com/vergil/aen1.shtml> [dostęp: 27.07.2017].

https://www.loebclassics.com/view/virgil-aeneid/1916/pb_LCL063.263.xml [dostęp: 28.07.2018].

Jakub Z. Lichański

Retoryka jak narzędzie badania naszych myśli: czy jest *téchne rhetoriké*?

Streszczenie

Retoryka jest nie tylko metodologią nauk humanistycznych; jest najważniejszą z nauk, jaką zostawili nam antyczni myśliciele. Określa ona nie tylko metody argumentacji z przesłanek niepewnych, jest nie tylko teorią tekstu, ale przede wszystkim – jest narzędziem do organizowania naszych myśli i przygotowywania tekstów, których celem ma być przekonywanie, ale tak, aby *uzyskać wiedzę* a nie *mniemanie* (Kant).

Jednakże jak wiemy, język, którym się posługujemy, jest niezwykle zawodny. Ostrzegali przed tym i Platon, i Arystoteles. Zarazem oni zbudowali podwaliny *téchne rhetoriké*, której kształt systemowy zawdzięczamy Kwintylijanowi. Retoryka – jak twierdzili jej zarówno antyczni, jak i współcześni badacze – nie jest *słownikiem chwytów* (Volkmann); jest raczej *analogonem logiki* (Volkmann). Jak powiada Wilhelm Windelband, „dzięki gramatyce i retoryce poznaliśmy prawidłowe reguły myślenia”.

Autor sięga nie tylko do tradycji badań nad retoryką, ale i nad językiem, głównie odnosząc się do tradycji Koła wiedeńskiego (*Der Wiener Kreis*). Acz dorobek

współczesnego językoznawstwa, a także współczesnych badań nad filozoficznymi podstawami badań nad językiem będą uwzględnione, to jednak perspektywa zarówno wyznaczona przez Immanuela Kanta, jak i badaczy z kręgu *Der Wiener Kreis* jest dominująca.

Celem niniejszego studium jest nie tylko przypomnienie tezy Windelbanda, ale i jej pełniejsze dowiedzenie.

Słowa kluczowe: retoryka, język, językoznawstwo, metodologia nauk, M.F. Quintilianus, W.C. Booth, I. Kant, R.E. Volkmann, W. Windelband, *der Wiener Kreis*.

Rhetoric as a Tool for Studying Our Thoughts: What is *Téchne Rhetoriké*?

S u m m a r y

Rhetoric is not only a methodology of the humanities; it is the most important science given to us by ancient philosophers. It defines the methods of argumentation from the uncertain, the theory of texts, but more importantly – it is a tool for organizing our thoughts and preparing works which aim for persuasion – *getting the knowledge*, not the *opinion* (Kant).

However, as we know, the language we use is extremely unreliable. Plato and Aristotle warned us against that. At the same time, they built the foundations of *téchne rhetoriké*, which systemic shape we owe to Quintilianus. Rhetoric, as both – ancient and modern scholars have claimed, is not a *grammar dictionary*; it is rather an *analogue of logic* (Volkmann). As Wilhelm Windelband says: “thanks to grammar and rhetoric we have learned the correct rules of thinking”.

The author draws not only from the tradition of research on rhetoric, but also from language theory – mainly referring to the tradition of the Viennese Circle (*Der Wiener Kreis*). As far as the achievements of contemporary linguistics and contemporary research on the philosophical foundations of language research are taken into account – the perspective set by both Immanuel Kant and researchers from the *Der Wiener Kreis* circle is dominant here.

The purpose of this study is not only to remind Windelband's thesis, but also to prove it wholistically.

Keywords: rhetoric, language, linguistics, methodology of sciences, M.F. Quintilianus, W.C. Booth, I. Kant, R.E. Volkmann, W. Windelband, *der Wiener Kreis*.

Jakub Zdzisław Lichański – prof. dr hab., specjalista w zakresie nauk filologicznych (filologia polska, historia literatury, literatura i kultura popularna, historia, teoria i praktyka retoryki). Najważniejsze publikacje: *Retoryka od średniowiecza do baroku. Teoria i praktyka* (1992), Łukasz Górnicki – Sarmacki Castiglione (1998), *Retoryka od renesansu do współczesności – tradycja i innowacja* (2000), *Opowiadania J.R.R. Tolkiena o krawędzi epok i czasów* (2003), *Retoryka. Historia – teoria – praktyka* (2007), „Niobe” K.I. Gałczyńskiego (2015), *Filologia – Filozofia – Retoryka. O narzędziach badań (nie tylko) literatury popularnej* (2017), *Niepopularnie o popularnej. O narzędziach badań literatury* (2018). Redaktor opracowań: *Od Oświecenia ku Romantyzmowi. Kultura polska ok. 1800* (1996), *J.R.R. Tolkien: recepcja polska* (1996), *Retoryka i badania literackie* (1998), *Retoryka i krytyka retoryczna: kompendium retoryczne* (2012). Autor wielu artykułów opublikowanych m.in. na łamach „Literatura i Kultura Popularna”, a także w tomach zbiorowych z serii *Fantastyczność i cudowność* (Zielona Góra, Poznań) oraz *POPkultura – POPLiteratura* (Uniwersytet Wrocławski). Należy do grona autorów *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Członek Polskiego Towarzystwa Filologicznego, Towarzystwa Przyjaciół Historii, International Society for the History of Rhetoric, redaktor naczelny „Forum Artis Rhetoricae”. Zob. też hasło w Wikipedii (Jakub Z. Lichański).